Тәңіркұт

Төрехан МАЙБАС,
этнограф-жазушы

(Соңы. Басы №123,126,129 номерлерде)

«Бұралқыға бар өлім бөріге жоқ» деген сөз содан қалған. Қасқыр ішік деп сөйлейтін қазақ баласы қасқыртон деп сөйлемейді. Және керісінше бөрітон деп сөйлейтін бабаларымыз бөрі ішік деп айтпаған.

Демек бұл жерде де бір кілтипанның болғаны.

Қасқырішік ең алдымен сыртаң, сырт киім. Сырт киім болғанда қысқы киім. Адам жанының қорғаны. Қалай дегенде боранды-шашындыдан бір адамның жанын алып қалады. Одан қалса салтанат киімі. Қасқырішікті жанның айбары асып тұрады. Оны үлкен де, кіші де кие береді.

Бөрітонның жөні басқа. Оны кез келген адам кие бермейді. «Бөріұлтарақтының жеті жерде үйі» бар деген сөз де тегін айтылмаған. Қырықтан асқан ер-азаматтардың барлығының ұлтарақтары осы бөрі пұшпағынан сырылған. Өйткені, ондай ұлтарақ суыққа алдырмайды.

Ал, бөрітонды қырыққа дейінгі ер-азаматтарына кигізбеген. Қандай жағдайда болсын.

Себеп біреу, еркек шауқатын жасытқан...

Бөрітонды азамат серігін суыққа алдырғанда, болмаса боранды күнде жолда қалдырғанда оған кесікті күн белгілеген. Оның айбанасына толық күн төлеген.

Ал, қасқырішіктіге ондай құн белгіленбеген.

Қазақтың Сексенбай, Тоқсанбайларының әкелері осы себептен бөрітонды болған.

Қазақ ішінде бөрітонды қалау, болмаса бұйымтайға шығару болмаған.

Ал, тон иесі өзінің қалауына қарай бөрітонын сыйлай алған.

Тонды болыңыз! Бөрітонды...

ӘУЕК ЗАҢЫ

Ақыл...

Көптің ақылы...

Аздың ақылы...

Жалғыздың ақылы...

Мына әлем құламай тұрса ақылға сүйеніп тұр!

Қасқыр ақылды жаратылыс. Ол жалғыз жүргенінде де, көптің ішінде жүргенінде де ақылынан ажырамайды, алжаспайды. Ол не нәрсені болсын ақылмен шешеді.

Олар әуекті де ақылмен құрады.

Ақылмен басқарады...

Әуектегі әрбір ақылды қасқырдың ұраны...

Бірі бәрі үшін...

Қасқырдың үйірін әуек дейді.

Орман жұрты стая дейді.

Әуекті басқаратын қасқырды әуекбасы дейді.

Орман жұрты вожак дейді.

Осы жерден бастап дала жұрты мен орман жұрты арасында түсініспеушілік басталады.

Өйткені, орман жұртында альфа-самец, бета-самец, альфа-самка деген түсінік бар. Қисын бойынша альфа-самка болғандықтан бета-самка да болу керек еді. Алайда, айтылмайды. Өйткені, бета-самканың мәртебесі толық анықталмаған.

Әуектегі жалдардың барлығы да әуекбасылыққа ұмтылады.

Алайда, ондай дәргейге жететіні некен-саяқ болады. Өйткені, әуекбасы болу екінің бірінің басына жазылмаған. Сондай себеппен өмірінің соңына дейін әуектің мүшесі (алғадай, тоспашы, шабуылшы, қарауыл) болып жүре беруі мүмкін.

Бұл - табиғат заңына қарсы жайт. Бұл - нонсенс. Өйткені, он сегіз мың мақұлықат әлемі көбею үшін жаралған.

Сонда қалай болғаны?

Кез келген жанды мақұлықат ең алдымен тамағына тәуелді. Бірінші кезекте қорек тұрады. Екінші кезекте қауіпсіздігі тұрады. Үшінші кезекте ғана көбеюі тұрады.

Әуектің заңы осы үш ұстынға негізделген. Қасқыр дүниесі осы үш мәселені шешу үшін әуекке бірігеді.

Қоғамдасып қорек табады...

Қоғамдасып қорғанады (қауіпсізденеді)...

Қоғамдасып көбейеді...

Анығы қоғамдасып көбеймейді...

Әуекбасыны жазбай тануға болады. Оның құйрығы қайқы жүреді. (Осы жерде «Ауыл итінің құйрығы қайқы» деген мәтелді еске түсіріңіз). Қалғандарынікі қысыңқы (түсіңкі) болады. Оның ішінде өзгенің ақылымен жүретіндері құйрықтарын қысып жүреді.

Бұтына.

Кім әуекбасы болады, болмаса бола алады?

Әуекбасы әуектегі ең азулысы...

Ең қарулысы...

... емес.

Керісінше ең ақылдысы!

Әуек ақылға бағынады!

Әуек ақылды мойындайды!

Орман жұртының альфа-самеці бізде бөрі аталады.

Альфа-самка бізде бөрте аталады.

Бөртені бөрі таңдайды.

Әуектегі жұптасатыны осы екеуі - бөрі мен бөрте!

Бұлар бір-ақ рет жұптасады. Оларды тек өлім ғана айырады.

Сонда әуекбасыны кім алмастырады?

Бета-самец дейді орман жұрты.

Қосы дейді бізде. Ел ішінде әуекқосы деп те айтушылық бар.

Бұл өте күрделі өтетін процесс.

Әдетте бір әуектегі қасқырлардың барлығы бір ата-анадан (бөрі-бөрте) тарайды. Ал қасқыр өзінің анасымен, қарындасымен, қызымен жұптаспайды. Бұл көктен түскен пәрмен.

Олай болса бөртені ол басқа әуектен іздейтін болады. Мұндай жағдайда әуектің бөртесі алғашқы мәртебесінен айырылып, жай ғана әуек мүшесі болып қалады.

Әуекбасы ақылды болса әуек те ақылды болады. Мұндай әуек өзі де өмір сүреді, басқаларына да өмір сүруіне жағдай жасайды.

Мұндай әуектер әуек заңын қатал ұстанады. Және оған өздерінің қажеттілігін сыналап та болса енгізеді.

Әуек қатарынан шығып қалған бұралқылардың өз әуегіне қайтып баруы некен-саяқ болады. Көп жағдайда қабылдамайды. Өйткені, ол бөрі болам деп саяқтанған жоқ па? Ал, оның өзі шыққан әуегінде бөрте болатын шуландар жоқ қой. Болса ол анасы, болса қарындасы, болса апасы.

Алайда, басқа әуектің өз қатарына қосып алуы әбден мүмкін. Өйткені, әуекбасы одан өзін көреді. Өйткені, бұралқы бөрілікке ұмтылған өжеттісі, ақылдысы ғой. Бұралқы басқа әуекке қабылданғанда ол жаңа міндет атқаратын болады. Ол қосы болады. Ол әуекбасының сүйеніші болады. Ол әуектегі үшінші қасқыр болады (әуекбасы - бөрі, бөрте, қосы).

Әуекбасы мерт болғанда оның орнын осы қосы басады.

Қосы әуектегі бөртеге бөрі бола алады. Алайда, көктен түскен пәрменіне орай бөртенің бас тартуы әбден мүмкін.

Ондай жағдайда бөртені әуектегі шуландар қатарынан таңдайды.

Ал бөрте мерт болғанда бөрі бөртені басқа әуектен іздейді.

Әуекті екі қасқыр (бөрі, бөрте) құрады деу де асылық. Әуекті үш қасқыр құрайды (бөрі, бөрте, бөлтірік). Бөрте түрлі себептермен күшіктемейтін болса әуек тарайды.

Әуекте осылайша үш қасқыр да, отыз қасқыр да бола береді. Әуектегі қасқыр саны қаншалықты көп болса соншалықты қуатты болады.

Осындай кереғар санына қарамастан әуектер бейбіт өмір сүреді. Олар бірінің шекарасына бірі кірмейді. Үлкен әуектер кіші әуектерге күш, болмаса қысым көрсетпейді. «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деген осы.

Қажет болған жағдайда әуектер бір-бірімен қосылып, суперәуектер құрады. Оны да әуекбасы басқарады. Ол суперәуекбасыны абадан дейді.

Әуектер механикалық топ емес, тобыр да емес. Өзінің ішкі заңдары бар кемел құрылым. Үнемі қозғалыста тұратын тірі ағза. Көбейіп жатады, азайып жатады. Әуектің ішкі заңдылықтары ондағы қалыпты ахуалды қалыптастырады. Өмір сүру ахуалын.

Ол заңды ешкім де бұза алмайды. Бұзам дегеннің өзінде бұзу мүмкіндігі жоқтың қасы. Өйткені, ол әуектің күйреуіне соқтырады. Сондықтан да кез келген әуек оқыс жағдай (өрт, жер сілкінісі, басқа да табиғат апаттары) болмаса өсіп-өркендейді, кемелдене түседі.

Қасқыр жалғыз болғанда өзін өзі қорғай алмайды. Екеу болғанда ол енді өзін де, серігін де қорғай алады.

Әуектегі қасқырдың әрқайсының өз орыны бар.

Жау тап бергенде үлкен-кіші, еркек-ұрғашы демей жаппай қорғанады.

Өмір сүру ортасының аясын кеңіткен, болмаса басқа да жағдайға байланысты сойқандарға тек алғадай топ қатысқан.

Қарақұлақтары серек тартпайынша ешқандай оқыс қимылдарға (аң аулау, сойқан) бармайды.

Иттер де, қасқырлар да бір-бірімен қырқысады. Кешегі үлкендеріміз оларды ит-төбелес, қасқырсойқан дейтін. Қасқырлар арасындағы сойқан негізінен жер үшін, қорек үшін өтеді. Сол сойқанға қатысқан қасқырлар бірін-бірі жарып тастамайды. Тіпті, жаралауға да бармайды.

Әуекбасы әуектегі бірде бір жалды, болмаса шуланды таламайды. Және өзгелерінің бірін-бірінің талауына жол бермейді.

Әуек үш топтан тұрады.

Бірінші топты әуекбасы басқарады. Ол топты алғадай топ дейді. Оған жалдардың ең азулылары топтастырылады.

Екінші топты әуекқосы басқарады. Ол топты әуектің құртаңдары, серектері құрайды.

Үшінші топты бөрте басқарады. Үшінші топты негізінен шуландар құрайды.

Сойқандарға түсетіні әуектің бірінші және үшінші топтары.

Қасқыр жарақат алған жағдайда оны әуек болып күтеді және әуек болып қатарға қосады.

Сойқандардан, болмаса аңшылықтан мүгедектік алған қасқырлар әуектің ерекше қамқорлығында болады.

Аңшылыққа барынша даярланып шығады. Мәселен, суатқа қашан құлайды, қанша бас, қашан құлайды, келер жолы қайсы, қайтар жолы қайсы. Мұны әуектің қарауылдары атқарады.

Шабуылдарды үнемі әуекбасы бастайды.

Аңшылықтан түскен олжаны қылдай бөліседі.

Әуекте үш қарауыл (қасқыр) болады. Үш топтың тыныштығы, қозғалысы осы қарауылдарға байланысты.

Шуланның (бөртенің) әуекті басқаратыны болады.

Ондай әуекбасыны құртқа дейді.

Мұнан әуектің заңы өзгермейді.

Осы жерде еске башқырт жұрты еске түседі.

Олар өздерін басқұрт дейді...

***

Әуекті құру қиындықпен өтеді.

Есесіне оның ұйымшылдығы, топшылдығы кемел болады.

Олар селбесіп өмір сүруді игереді.

Оның ең бастысы - ауызбіршілігі.

Әуектің өміршеңдігін жалғыздың да ақылы, көптің де ақылы шешеді.

Олардың ұстанымы жаға ұстатады.

***

Бәрі бірі үшін...

Бізге осы ұстаным жетпей жатыр-ау...

АБАДАН

Менің соңғы постым осындай жазбаммен қалған болатын. Жолсапарға шығып кетіп, әрі қарай жалғастыру мүмкіндігім болмай қалып еді.

Үн-түнсіз қала салуыма да болушы еді. Алайда, әңгіме қазақ баласының ұлттық коды - қасқыр туралы еді...

Әңгіме Ұлытаудағы тоғыз (кей ақпаратта он) метрлік қасқырға арналған ескерткіш туралы. Бұл жөнінде БАҚ беттерінен оқып, берекесін берсін, мұны қолға алған азаматтарға абырой жазсын деп тілеулес болдық.

Отандық БАҚ жарыса жазды. Мұндай алып ескерткіш ТМД кеңістігі тұрсын, бүкіл әлемде жоқ деп.

Сөз жоқ, Ұлытау десе-ақ бір бүйрегіміз бұрып тұрады. Ұлттық руханиятта өзіндік орындары бар Әнуар Омаров және Берік Әбдіғали бауырларым басқарған ауданның кейінгі уақыттағы өзгерісі ғаламат-ақ! Ұлт ұясы - Ұлытауды ұлықтауда сөзден іске көше бастағанымызды осы бір ескерткіштен-ақ көруге болатын еді. Қыруар қаржы құйылып жатқанын да естіп отырмыз. Кешендік құрылыстың қанатын қомдай түскенін де көзімізбен көрдік.

Теңіздің дәмін тамшысынан-ақ білуге болады. Осы ескерткішті көріп қатты ойланып қалдым. Біреу төбемнен суық су құйып жібергендей болды.

Қасқыр жөнінде кейінгі уақытта үлкенді-кішілі жиырма шақты мақала жазыппын. Менің де білмейтінім баршылық шығар. Осы ескерткішті көріп бетімнен бастым. Мен мақау екенмін...

Ұлттық рухқа арналған жәдігер ғой, аяғынан шыға кетейінші деп... күн салып қарамаймын ба?

Сізге өтірік, маған шын - таппадым...

Іздегенімді таппадым...

«Бұл қазақтың басын қосатын ескерткіш...»

Отандық БАҚ осылай жалаулатып жатты. Бәрі дұрыс-ау, алайда, оқыған надандығымыздың бізден қалмай келе жатқандығын нақ осы ескерткіш анық танытты.

Осы ескерткіш туралы кім не жазбады.

Біреулеріміз қасқыр деп жалаулаттық...

Енді біреулеріміз көкбөрі деп жалаулаттық...

Тағы біреуіміз Ашина деп жазуға дейін бардық...

Ау, сонда осы ескерткіштің құдіретін түсіндіре алатындай бабаларымыздың тіл қорында сөз болмағаны ма?

Болғанда қандай?

Абадан!..

Бұл ескерткіштің атауы - Абадан болу керек!

Қасқырдың үйірін әуек дейді, әуектің көсемін әуекбасы дейді. Ал, бірнеше әуек біріккенде әуекбасылардың көсемін - абадан деген!

Өкінішке қарай мен іздегенімді таппадым!

Абадан дейін десем құт белгісі жоқ!

Құртқа дейін десем емшек безінің орны көрінбейді.

Сонда?

Содан қойшы, шегіншектеп қарадым...

Анық көрініп тұр.

Жалды екен!

Қуанып қалдым. Мақау емес екенмін. Жал тек еркек қасқырларда болады. Бабаларымыз қасқырдың арланын жал деген.

Шынымен жал екен!

Ал, жалдық белгісі қайда?

Ескерткішті әрі қарап, бері қарап ондай белгі безді таба алмадым.

Әлде мутант қасқыр болды ма екен?..

Ертең бе, бүрсікүні ме бұл ағаттығымыз да түзелер...

Сонда жаңа бір қателікке жол бермейікші!..

Жалымызға емшек безін салып қоймайықшы!..

Оқыған надандығымыз бізден қашан қалар екен?

ТӘҢІРҚҰРТ

Сонымен жазбамыздың тақырыбына қайтып оралдық.

Тәңірқұт!

Алматыда, «ҚазАқпаратта» жүргенімде біраз жұртпен араласып, дәмдес болдық. Соның бірі - аяулы Зейнолла Сәнік ағамыз еді.

Маңғаз ағамыз сөзге сараң еді. Оның ішінде Құдай сөзіне.

Алайда, біздің әңгімеміз жарасқан. Баспамызға келіп тұрды. Әңгімелесу үшін.

Бұл әңгімені сол кісіден алып қалған едім.

Қандай мақұлықат болсын табиғатынан аса алмайды.

Қорегін соғысып жүріп табады.

Өзін соғысып жүріп сақтайды.

Соғысып жүріп көбейеді.

Ұлы табиғаттың жаратқаннан салып қойған инстинкті (түйсігі) бар. Ол қандай жағдайда болсын - көбею!

Табиғатта бәрі кездеседі.

Аталығы болмай-ақ көбею бар...

Аналығы болмай-ақ көбею бар...

Сол жаратылыстың средний род болуы мүмкін емес!

Біздің түсінігімізде.

Жоқ, болады екен!

Бөрісырғақта бөрі мен бөрте ғана өз табиғатынан аумайды!

Қалғаны өз табиғатынан бас тартады.

Мұның бәрі көктен!

Онан кейін де аяғына жетпеуі мүмкін.

Қысыр қалуы мүмкін...

Алайда, қасқыр емес!

Жалқы да болса әкеледі.

Бөрте дүниеге өзі тектесті әкеледі!

Бұл көктің таңдауы!

Мұны Тәңірқұт дейді!

БҰЛ ЖАЗБАМЫЗДЫҢ ТҰЗДЫҒЫ

Қазір қасқыр аулауға бізде тыйым салынған. Соған орай қасқырдың етіне, ішек құрылысына, өтіне, тұяғына деген сұраныс аспандап тұр. Әлемде адам саудасы жүріп жатқанда тәйірі бұл сауда болып па?!

Дегенмен, бұл да соған барабар сауда. Осыдан екі жыл бұрын қасқырдың ұшасы бір мың доллар тұрды. Қазір екі мыңға жеткен болар.

Өйткені...

Бұл есірткі саудасымен байланысты.

Есірткіге пышақ ұшы қасқыр өтін қосып жіберсеңіз із алғыш итіңіз, иіс алғыш итіңіз оған аяқ баспайды.

Айналып өтеді...

22.03.2021.

ҚАРАҒАНДЫ